

Sosyalist Emek Sürecini Nerede Aramalı?

Burçak Özoğlu

Düşmanı yenecek işçi sınıfımıza selam!
Paranın padişahlığını
karanlığını yobazın
ve yabancınnn roketini yenecek işçi sınıfımıza selam!
Nazım Hikmet, 1962

“Farklı ülkelerde fabrikalara gittiğinde hangi ülkede olduğunu söyleyemezsin, Birleşik Devletlerde mi, Sovyetler Birliğinde mi, Çekoslovakya’da mı yoksa Macaristan’da mı, çünkü hepsinde üretim hattı birbirinin aynıdır. Temel olarak aynı tür ekipmanla çalışılır. Bazı sosyalist ülkelerde ekipman biraz daha gelişkindir. Ancak yine de bizim üretimimizin sosyalist olduğu sonucuna ulaşırın. Bunu biz birlikte yaparız. Biz nasıl yapılacağını biliriz. Öğrenmediğimiz şey, ortaya çıkan karın nasıl dağıtılacağıdır.”

(1979’da Doğu Avrupa Birleşik Mühendislik İşçileri Sendikasının yeni teknolojiler üzerine bir konferansında bir sendika üyesinin konuşmasından, aktaran Thompson, 1989:63)

Giriş

Kapitalizmde, üretim noktasında kapitalist karakteri neyin yarattığı sorusu, Marksizmin işe başladığı noktalardandır. Bu anlamda, kapitalist üretimin doğrudan kendisi, emek süreci ve “sömürü” olarak tanımlanan artığa el koyma aşamasının birlikteliğiyle ele alındığında merkezi bir çözümleme alanı haline gelebilmektedir. Bu kuramsal tanım içerisinde üre-

1 Emek süreci tartışmaları literatürü açısından temel metin, H.Braverman'ın *Emek ve Tekeli Sermaye* (1974) adlı çalışmasıdır. Bu çalışmadan sonra kuram önemli katkılar ve eleştirilerle geliştirilmiş, özellikle çalışma sosyolojisi alanında temel kuramsal tartışmalar arasında yerini almıştır. 1970'lerin sonundan 2000'li yıllara uzanan bu tartışma kendisine literatür içerisinde ayrı bir alan açmış durumdadır. Bu anlamda "The Labour Process Debate" (Emek süreci tartışması) özellikle Büyük Britanyalı ve ABD'li belli bazı araştırmacıların isimleriyle birlikte anılır olmuş, ancak bunun yanında pek çok farklı araştırmacının katılımıyla da beslenmiştir. Bu tartışmanın sürekliliğini ve gelişmesini sağlayan en önemli oluşum 2003 yılında 21.si düzenlenecek olan Büyük Britanya merkezli "Emek Süreci Konferansı"dır". Gerek konferansın her yıl değişen temaları gerekse literatürün odaklandığı konular bir yanıyla çalışma sosyolojisi diğer yanıyla da "Eleştirel Yönetim Bilimleri" (Critical Management Studies) olarak adlandırılan disiplinler içerisinde ilerlemektedir. Ayrıntılı bir okuma için bkz: (Braverman, 1974; Brighton Labour Process Group, 1977; Burawoy, 1978, 1979, 1985; Friedman, 1977; Zimbalist 1979; Littler, 1982; Cohen, 1987; Thompson, 1989; Wood, 1989; Knights ve Willmott, 1990; Smith ve Thompson, 1998, Spencer, 2000; Jaros, 2001; Rowlinson ve Hassard, 2001).

timin kapitalist karakterinin "sömürü" bileşeninde yattığını ortaya koymak kolay görünebilir. Ancak sıra soyutlamadan somut örneklerle geldiğinde, bu kapitalist karakter gittikçe bulaşmaktadır. Bu netlik kaybı, kapitalizmin eleştirisini kurgularken değil, daha çok onu ortadan kaldırmayı hedefleyen kuramı ve eylemi oluştururken sorun yaratmaktadır. Bu metin açısından soru; eşitsizlikleri, yabancılaşmayı, değersizleşmeyi ve sömürüyü barındıran kapitalist emek sürecinin alternatifinin nasıl tanımlanacağıdır? Bu soruya yanıt verecek bir sosyalist emek sürecine ulaşmak olanaklı mıdır? Sosyalist emek süreci örgütlenmesinin somut örneklerinin varlığından söz edilebilir mi? Bu noktalardan hareket edip iki ayrı hatta ilerlemek mümkündür. Birinci hatta, sorulara sosyalist/Marksist bir emek süreci *kuramı* yaratma çabasıyla yanıt aranabilir. Ya da yanıt, sosyalist bir sistemde kurgulanacak sosyalist emek süreci *uygulaması* hedefinde somutlanır. Bir başka deyişle, ilkinde "sosyalist emek sürecinin" tanımlanması çabasıyla ilerlenebilir, ikincisinde ise sosyalizmde emek sürecinin nasıl örgütleneceği tartışılır. Bu çalışma ilk hattın argümanları çerçevesinde, ikinci hatta sürdürülen tartışmaları değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu yapılırken, "Emek Süreci Kuramı" literatürü ve bu tartışmaların çizdiği çerçeve ele alınacaktır.¹ Bununla birlikte bu çalışmanın tek başına bir literatür taraması olarak değerlendirilmesi gerekir, zira sözü geçen "emek süreci tartışmaları" bir temel sorunsal çerçevesinde aktarılmaya çalışılacaktır. Bu temel sorunsal da "sosyalist emek süreci" başlığında belirginleşmektedir. Çalışma açısından bir başka kritik nokta, hedeflenen üretim noktasının çözümlenmesi vurgusunu belirsizleştirebileceği kaygısıyla sosyalizmin ekonomisi ve üretimin sosyalist planlaması sorunları genel başlığında toparlanabilecek başlıkların kapsam dışı bırakılması oluşudur.

Emek süreci kuramı ya da emek süreci tartışmaları olarak karşımıza çıkan bir dizi metin, temel olarak kapitalist üretimin emek süreci bileşeninin çözümlenmesi ve eleştirel değerlendirilmesi üzerine şekillenir. Tarihsel olarak 1960'ların sonlarında Batılı sanayileşmiş ülkelerde gittikçe belirginleşen "işyeri çelişkileri" ve büyük boyutlarda yaşanan üretim ve örgütlenme değişimleri özellikle sosyologların ilgi alanını oluşturmaya başlamıştır (Thompson, 1989). Ancak emek süreci kuramı tartışmalarına öncülük eden kişi, akademik kaygılarla hareket eden bir sosyolog olmaktan çok, politik belirlenimleriyle ortaya çıkmış

işçi kökenli bir araştırmacıdır. Harry Braverman, 1974 tarihli *Emek ve Tekelci Sermaye* çalışmasıyla aslında ne özgün bir kuram sunmakta ne de yeni bir yöntem önermektedir. Braverman'ın yaptığı, Marx'ın kapitalist üretimi çözümleme yöntemiyle çağdaş değişimi açıklamaya çalışmaktır. Bu çabasının arkasında da net bir sosyalist ve devrimci itki yatar (Öngen, 1993). Yıllardır doğrudan içinde bulunduğu üretim noktadan hareketle “iş”i çözümlenmeye ve daha ötesinde işin kapitalist karakterine ulaşmaya koyulmuştur. Kitabında vardığı noktalardan biri, kapitalist denetimin ve bunun gelişkin biçimlerinin ortaya çıkardığı “yönetimin”, üretim ilişkilerinin kendini yeniden üretmesinde taşıdığı kritik roldür. Kapitalist emek sürecinin değişiminin, işçilerin süreç üzerindeki *denetimini* git-tikçe daha aza indirgeyen, zihinsel ve fiziksel etkinliğin ayrıştırılması, yani karar verme ve uygulama aşamalarının ayrışması ile işin “insansızlaşmasına” yol açan sonuçlarına dikkat çekmektedir (Braverman, 1974). Braverman'ın başlattığı ya da başlamasına neden olduğu emek süreci tartışmaları, kapitalist üretim sürecinin detaylı çözümlenmesini odak olarak almıştır, bunu yaparken de Marksist emek süreci kavramlaştırmasını kullanmakta ve üretim noktası boyutunda değerlendirmeler yapmaktadır.² *Emek ve Tekelci Sermaye* metnindeki özel vurgu, sıralanan tüm başlıkların temelde entelektüel bir merak konusu değil, ulaşılabilir bir alternatifin aranışı olduğudur. Braverman üretimin ve işin kapitalist karakterini ortaya çıkarmaya çalışırken, aynı zamanda onu yok etmenin ve yerine alternatifini kurabilmenin kaygısıyla yola çıkmaktadır (Spencer, 2000). Bu noktada Braverman'ın kendisinden sonraki tartışmalara devrettiği soru, sanayileşmenin ve üretimi örgütlemenin başka bir yolunun bulunup bulunmadığıdır (Braverman, 1974: 15-16). Buradaki arayış kapsamına bir çok bakımdan reel sosyalizm örneklerinin dışında, “başka” yollar girer. Özellikle teknolojinin ve bilimsel yönetim modelinin sosyalist ülkelerdeki üretim süreçlerine yansması Braverman'a aradığı sosyalist emek sürecinin yanıtını vermemektedir.

Bu çalışmada bu noktadan devamla geliştirilecek bir sorunsal işlenecek ve emek süreci kuramcılarının çizdikleri tartışma çerçevesi kapsamında sosyalist emek sürecini değerlendirme biçimleri incelenecektir. Bunun için öncelikle yanıt aranması gereken sorular şunlardır:

Üretimin kapitalist örgütlenmesinin ya da başka bir deyiş-

2| Bu metinde ele alınan emek süreci tartışmaları, Braverman'ın kaynaklık ettiği tartışma başlıklarından yalnızca bir tanesini kapsar. *Emek ve Tekelci Sermaye* metni, Marksist literatür içinde günümüze dek uzanan sınıf tartışmaları ve teknolojinin niteliği tartışmalarının da tetikleyicilerinden kabul edilmektedir (bkz. Öngen, 1993). Emek süreci tartışmaları özeline bakıldığında, otuz yıla yaklaşan bir süreç içerisinde gerek dönemsel gerekse araştırmacıların öznel katkılarına bağlı değişimin ve farklılaşmaların yaşandığını belirtmek gerekir. Bu anlamda da kuramcıların temel bir eksen çevresinde farklı vurgularla ilerlemiş oldukları gözlenir. Emek süreci kuramcıları, kendi içlerinde önemli farklılaşmalar yaşamakla birlikte, yürüttükleri tartışmada odak aldıkları noktalar açısından ortaklaşmakta ve “sosyalist emek süreci” tartışması özelinde bu ortaklaşma daha da belirginleşmektedir. Bu çalışma asil olarak kuramcılarının sosyalist emek süreci başlığına ilişkin yürüttükleri tartışmanın içerisinden ilerlemeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda da metin boyunca “emek süreci kuramcıları” eşdeğer olmamakla birlikte çoklu nitelik taşıyan bir özne olarak kullanılmaktadır.

le kapitalist emek sürecinin karşısına çıkarılacak şey nedir? Emegin özgürleşmesi mi? Yöneten yönetilen ilişkisinin ortadan kaldırılması mı? Teknolojinin belirleyiciliğinden kurtulmak mı? Yoksa sömürü ilişkilerinin sonlandırılması mı?

Alternatif olarak kurgulanan her ne olacak ise, ona denk düşecek üretim örgütlenme biçimi nasıl olmalıdır? Üretim kapitalist olmayan ya da sosyalist karakterini nereden alır?

Bu metnin sınırları içinde yukarıdaki sorulara nihai yanıtlar üretebilmek olanaklı değildir. Zira değerlendirilecek literatürün kendisi de henüz sonlanmamış bir tartışmanın metinlerini kapsar. Ancak hedeflenen, öncelikle bir tartışma sorunsalını ortaya çıkarmaktır. Bunun için metin iki ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde, emek süreci kuramcılarının reel sosyalizm deneyimlerinde yaşanan emek süreci uygulamalarını değerlendirme biçimleri ele alınacaktır. İkinci bölümde ise, bir sosyalist bütünün parçası olmamakla birlikte, sosyalist emek sürecine örnek olarak gösterilen uygulamaların çözümlemelerine yer verilecektir. Özetle, her iki bölümde ele alınan yaklaşımlarla emek süreci kuramcılarının şöyle bir noktaya ulaştıkları gözlenir: Çağdaş reel sosyalizm deneyimleri kendilerini emek sürecinin kapitalist karakterinden arındırmakta sorun yaşamışlardır ve sosyalist emek süreci örnekleri olarak değerlendirilemezler, ancak öte yandan kapitalizmin bütünlüğü içerisinde sosyalist karakterle örgütlenmiş üretim adacıkları yaratmak olanaklıdır. Her ikisi de önemli sorunlar içeren bu iki önermenin eleştirel değerlendirilmesi ile metin sonlandırılacaktır.

I. Reel Sosyalizmde “Bulunamayan”

Sosyalist Emek Süreci

Sosyalist bir emek süreci tanımına ulaşma çabasında, emek süreci tartışmalarının yöneldiği nokta, öncelikle yaşanan sosyalizm deneyimlerinin yorumlanması olmaktadır. Kuramcılar, kapitalist emek sürecinin eleştirel çözümlemesi ile işe başlayıp, sonrasında alternatif üretme çabasına girdiklerinde birden fazla nedenden ötürü ve çeşitli gerekçeler üreterek reel sosyalizm örneklerini yeterli görmemektedirler. Bu yaklaşıma örnek oluşturması açısından, Braverman’dan (1974) başlamak gerekirse, öne çıkarılan temel argüman şudur: Reel sosyalizm, yani Braverman’ın özellikle Sovyetler Birliği örneği ile değerlendirdiği deneyim, kapitalist emek sürecini devralmış ancak dönüştürmekte başarısız olmuş, bunun da ötesinde kapitalist emek sü-

recinin değişimini doğrudan uyarlamıştır. Braverman, Sovyetler Birliği'nin Marksist liderlerinin, kapitalizmin gelişkin teknolojisine, üretim sistemine, örgütlenmiş ve düzenlenmiş emek sürecine saygı duyduğu ve gıpta ile baktığı saptamasını yapar. Bolşeviklerin sosyalizmin temelini atarken kapitalizmin gelişkin üretim ilişkilerini uyarlamış olmasını sorunlu bir durum olarak kabul eder. Özellikle, Taylorist sistemin Sovyetler Birliği'ne yerleştirilmiş oluşunu, sanayileşmede kapitalist modelin doğrudan alınmış olduğu biçimde yorumlar³. Böylelikle Braverman'a göre, Sovyet çalışan nüfusu, Batılı işçi sınıflarıyla benzer (yalnızca ayrıntılarda farklılaşan) üretim süreci kaderine sahip olmaktadır (Braverman, 1974: 12-13).

Bu çerçevede Sovyetler Birliği'nde yaşanan melez oluşumlar, sosyal dönüşümün üretim tarzını otomatik olarak değiştirmeyeceği bilgisıyla doğal karşılanır. Sosyalizm elbet bir anda üretim tarzı niteliği kazanmayacaktır, ancak uygun teknoloji ile hedefli ve bilinçli eylemlilikle kapitalist üretim tarzı dönüştürülme aşamasına gidilmelidir. İşte Braverman'ın (1974), Sovyetler Birliği'nde emek süreçlerine yansıtılmadığını ileri sürdüğü süreç budur. Tam da bu noktada bir önceki bölümde de aktarılmış olan, kritik sorusunu sorar: Sanayinin örgütlenmesinde geleneksel kapitalist biçimler ile Sovyet biçimi arasındaki benzerlik, bunun sonsuza dek geçerli olacak tek biçim olduğunu mu gösterir? Başka bir deyişle, modern sanayinin *farklı* bir örgütlenme biçimi olanaksız mıdır? (Braverman, 1974: 15-16).

Emek süreci tartışmalarına temel oluşturan metin bu saptamalarla başlamaktadır. Braverman, çözümlemesine kapitalist üretim tarzındaki emek süreci ile başlamasının nedenini açıklarken aslında benzer bir çözümlemenin Sovyet Bloğu için de yapılabileceğini ancak bunun bir geçiş aşaması olduğunu umduğunu söyler; ne de olsa emek süreci örgütlenmesinin temeli kapitalizmedir ve bu nedenle çözümlemeye kapitalist emek süreci ile başlamak yerinde olacaktır (Braverman, 1974: 24). Sözün özü, Braverman, alternatif olarak tanımlanabilecek bir sosyalist emek sürecini Sovyet deneyiminde göremez, bununla birlikte yine de eleştirisine kapitalist örneklerle başlamayı tercih eder.

Reel sosyalizm örneklerindeki üretim örgütlenmesi uygulamalarının eleştirisi, emek süreci kuramcıları tarafından Braverman'ın belirlediği eksen etrafında ilerlemiştir. Bu eleştirilerde iki ana nokta belirgindir. İlki, Sovyetlerin, kapitalist üretim süreci uygulamalarını ve teknolojinin üretimdeki rolünü dönü-

3| Braverman'ın bu değerlendirmelerine yol açan gelişmelere 20. Yüzyılın ilk yarısında, Bolşevik liderlerin gözünden bakıldığında ise durum farklıdır. Ekim devrimi sonrası Lenin ülkesinin sanayileşmesi sorununu neredeyse Sovyet iktidarının korunması sorunuyla eşdeğer değerlendirmiştir. Bu bağlamda Taylorizmin, sömürüyü artırıcı yönleri olduğu tespiti yapılmakla birlikte, doğru çalışma yöntemleri içeren büyük bir bilimsel başarı olduğunu kabul etmiştir. Sovyetler Birliği'nin çağdaşlaşması ve kapitalist ülkeleri yakalayabilmesi için gerekli atılımın sanayileşmede yattığının bilinciyse kapitalist model örnek alınmıştır. Uyarlanacak bu bilimsel yöntemlerin sosyalist sistem içerisinde sömürü aracı olarak değil verimlilik aracı olarak kullanılması hedeflenir. Ayrıntılı ifadeler için (bkz. Lenin, 1965).

4| Burawoy'un (1985) fabrika rejimleri kavramı ikili bir sürecin birliğileğiyle tanımlanır. Aynı zamanda politik ve ideolojik etkilere de sahip olan işin örgütlenme biçimleri ile, üretim ilişkilerini düzenleyen politik ve ideolojik araçların bütünlüğü, üretim rejimini ve buna denk düşen fabrika rejimlerini belirler. Fabrikanın kendi politik ideolojik araçlarıyla devletin ilişkisinin niteliği de bu rejimin adının konulmasına yardımcı olur. Devletin doğrudan fabrika rejiminin içinde olduğu modellerde, hegemonik ya da bürokratik-despotik fabrika rejimleri tanımlanır. Dolaylı devlet etkisi durumunda ise, Pi-yasa Despotizmi söz konusudur. Eğer bu dolaylı devlet müdahalesi ayrıştırılabılırsa, Burawoy'un idealleştirdiği "kolektif özyönetim" modeline ulaşılır. Sovyetler Birliği ve diğer Doğu Bloğu ülkelerinde gözlenen fabrika rejimleri böylelikle Burawoy tarafında "Bürokratik Despotik" olarak değerlendirilir. (Bkz. Burawoy, 1985).

5| Sosyalizmin ekonomisi tartışmalarında ortaya çıkarılmış bu tanımlamalar çalışmada yalnızca emek süreci çözümlenmeleri boyutuyla kullanılacaktır. Bu tanımlamaların ortaya çıkarıldığı metinlerden bazıları için bkz. (Kornai, 1980; Nove 1983).

tür(e)memiş oluşudur. İkinci nokta ise, 1980'lerin sonuna kadar dayanan süreç içerisinde sosyalist ülkelerin üretim örgütlenmelerinin açmış olduğu düşünülen başka bir dizi sorunlu başlıktır.

Sırasıyla ilerlemek gerekirse, emek süreci kuramcıları öncelikle, her ne kadar eleştirel bir biçimde ele alınmış olsa da, sosyalist kuruluş için Taylorizmin bir model olarak kabul edilmiş oluşunu, kabul edemezler. Sovyetler, makineleşmeye verdikleri önem ve büyük ölçekli üretimi hedeflemeleri ile varolan sanayileşme modelini yeniden üretmişlerdir. Oysa sosyalizmden beklenen, kapitalizmin belirli bir evreye gelmiş üretici güçlerini dönüştürmesidir (Thompson, 1989). Sovyet bilim adamlarının, makineleşmenin ve teknolojik ilerlemenin üretimde kolektif değerlerin oluşmasına katkı yapacak oluşunu iddia etmeleri, büyük ölçekli üretimde bir arada çalışmanın sosyalist ortak üretimin değerlerini, disiplini ve paylaşımı kurduğunu ileri süren söylemleri eleştirilir. Emek süreci kuramcılarının göre bu açıklamalarla, teknolojinin ve iş örgütlenmesinin içerdiği sosyal ilişkiler göz ardı edilmektedir (Thompson, 1989: 62).

İkinci temel eleştiri başlığı açısından, yaygın olarak "devlet sosyalizmi" olarak tanımlanan örneklerde, emek süreci açısından bazı saptamalarla devam edilir. Bu örneklerde, devletin fabrika rejimlerine katışmasının kendine özgü bir model ortaya çıkardığı öne sürülür⁴. Buna göre, kapitalizmle karşılaştırıldığında, artığa el koyma, "özel" yerine "merkezi" gerçekleşir; üretimi "piyasa" yerine "plan" belirler; "kar hırsına" karşı "plan fetişizmi" ortaya çıkmıştır; emek sürecinin sürekli yeniden düzenlenmesine yol açan arz yönlü kısıtlar söz konusudur. Sonuçta ortaya çıkanın, sosyalist emek süreçleri değil, *emek süreçlerinin devletçi sosyalist düzenlenme biçimleri* olduğu ifade edilir (Burawoy, 1985).

"Devlet sosyalizmi" çözümlenmelerinde kullanılan diğer tanımlamalar, kıtlık ekonomisi ve komuta ekonomisidir.⁵ Bu noktada kuramcılar, kısıtlı kaynakları hiçbir israfa yol açmadan, belirlenmiş plan hedeflerine uygun üretime sokma ve sonuçta hedeflenene ulaşmanın yarattığı güçlüklerin emek süreçleri üzerindeki etkisinden söz etmektedir (Thompson ve Smith, 1992; Burawoy ve Lukacs, 1989). Bu etkinin bir yönünün olumlu olduğunu teslim ederler, çünkü sözü geçen bu kıtlık ekonomisinin, üretim noktasında karar yetkisi ve inisiyatif kullanmaya yol açtığı örneklerle karşılaşmaktadırlar. Öyle ki,

Macaristan örneğinde yürütülen çalışmada ortaya çıkan biçimiyle, kıt kaynakları ne yapıp edip üretimin sürdürülmesi için kullanmaya çalışırken belirli oranda özerkliğe sahip olmuş işçilerin, emek sürecinde karar verme ve uygulama, yani zihinsel ve fiziksel eylem birlikteliğini yaşadıkları gözlenmiştir (Bura-woy ve Lukacs, 1989). Bir başka metin, benzeri saptamalar yapar; kıt kaynaklarla üretimin sürdürülmeye çalışıldığı bu süreçler, yüksek esnekliğe dayanan bir teknik işbölümüne yol açmakta, çalışma gruplarının özerkliğini sağlamakta ve göreceli bir ödüllendirme sistemine dayanmaktadır (Thompson ve Smith, 1992). Bu da aslında emek süreci kuramcılarının kapitalist emek süreci eleştirilerinde ilk sırayı alan “insansızlaşmanın” ortadan kalkmış halidir. Buna rağmen bu saptamalar, kuramcıların sosyalist ülkelerdeki emek süreçlerinin sorunlu olduğu kabulünün üzerini örtmez. Emek süreci kuramcıları kendi araştırmalarıyla gözlemedikleri bu “olumlu” saptamaları bastıran bir şekilde, kısıtlar ile ortaya çıkan kıtlık ekonomisini merkezîyetçi olmakla, totaliter olmakla, işletme düzeyinde tek adam yönetimi kurmakla eleştirmeyi sürdürürler. Planlarda yaşanan belirsizlik, yeni teknolojilerin uyarlanmasında yaşanan düzensizlikler, örnekleriyle sıralanır. Bunların sonucu olarak ortaya çıkan sosyal tabakalaşma, işçiler arasında gözlenebilen kaytarma eğilimi ve disiplinsizlik diğer olumsuzluklar olarak öne sürülür (Thompson ve Smith, 1992). Bu olumsuzlukların ötesinde, başta teslim edilen tüm olumlu yanları sildiğini düşündükleri başlık ise “denetim” dir. “Devlet sosyalizminde” kapitalist emek sürecindeki yerine geçen denetim ilişkilerinden söz ederler. Sermayenin kâr için örgütlediği denetim mekanizmaları yerine, bu kez yöneticilerin ve partinin oluşturduğu ikili bir denetim geçmiştir. Bu yeni denetim modeli, kâra değil üretim hedeflerine yönelmiştir ancak yine de buradan çıkarılan sonuç, ne olursa olsun bir “denetim” modelinden arınmamış olmaktadır (Thompson ve Smith, 1992). Benzer bir gelişkili değerlendirmeye, Doğu Almanya üzerine yapılan bir çalışmada rastlarız (Fuller, 1998). Burada da kısıtlı kaynakların belirlediği emek süreçlerinin varlığı saptaması yapıldıktan sonra, öncelikle bunun işçilerin işleri üzerindeki denetimlerini artırdığı, karar ve uygulama aşamalarının birlikteliğiyle sağlanan otonominin kuruluşu örneklenir. Örneğin, hammadde kısıtlarının işçilerin zor koşullarda yaratıcı çalışma yetilerini geliştirdiği aktarılır. Ancak araştırmacı bu saptamaların hemen ardın-

6 İngilizce “brigades” kelimesinin Türkçe karşılığı olarak “birlik” tanımlanması tercih edilmiştir. Aynı kavramı Küçük (1975) “takım” olarak kullanılır. Ancak takım çalışması günümüz insan kaynakları yönetimi modelinde yaygın kullanılan bir kavramlaştırma olduğundan bu metinde takım yerine birlik sözcüğü kullanılacaktır.

dan Doğu Alman fabrikalarındaki emek süreçlerinin bu özelliklerine eleştiriler olarak, disiplini sağlamadaki yetersizlikleri, plan hedeflerine uymada yaşanan zorlukları, performans değerlendirmelerinin etkin kılınmaması gibi örnekleri sıralar (Fuller, 1998).

Reel sosyalizm deneyimlerine bu eleştiriler yöneltilir ve sosyalist emek süreci arayışı sürdürülürken, bir yandan da 1980’lerle birlikte bu ülkelerde reform adı altında yaşanan çözümlere süreçlerinin değerlendirilmesi yapılmaktadır. Temel gerekçeleri, üretkenliği artırmak ve bazı darboğazları aşım yoğun gelişme aşamasına ulaşmak olarak sıralanan bu reformlar, emek sürecinin örgütlenmesinde yenilikler getirmiştir. İşyerlerinde örgütlenen “birlikler”⁶ ile yeni bir dönem tanımlanmıştır. Bu yeni dönemde geleneksel, değer belirlenimli modelden, çıkar temelli iş örgütlenmelerine geçiş söz konusudur (Hethy, 1986). Sovyetler Birliği, Çekoslovakya ve Macaristan’daki uygulanma biçimleriyle bu yeni modelde, maddi özendiriciler kullanılarak tanımlanan yeni çalışma biçimleri açısından işletmelerde oluşturulan birlikler önemli rol oynamaktadır. Tüm bu gelişmelerin sosyalist değerleri yükseltme amacı taşıdığı özellikle vurgulanmaktadır. Bu yeni çalışma biçimlerinin ilginç örneklerinden birini Macaristan’daki “işletme-içi ekonomik iş komiteleri” oluşturur. Bir çeşit taşeronluk sistemi ile çalışan bu komiteler, işletmelerde kendi iş örgütlenmelerini kendileri belirlemektedir (Hethy, 1986). Bu noktada emek süreci kuramı açısından önem taşıyan şey, bu reformların gerekçelendirilmesinde kullanılan argümanlardır, bunlar kapitalist dünyanın 1970’ler sonrasında kendi süreçlerini yeniden düzenlemede kullandıklarının aynısıdır. “İnsani” gerekçelerle ve verimlilik artışı ile savunulan *esneklik* gereksinimi; fazla emek-bağımlı bulunan süreçlerde *uzmanlaşmanın yoğunlaşması ve esnekleşmesi*; basit, tekrar eden ve sıkıcı işlerin yeniden tanımlanması ile *işin genişletilmesi, zenginleştirilmesi, iş dönüşümü uygulamaları ve otonom çalışma gruplarının oluşturulması*. Tüm bunlar yeni kolektif iş örgütlenmeleri olarak devreye sokulmaktadır (Hethy, 1986: 664-665). Ancak sosyalist ülkelerdeki bu reform süreci ya da “üçüncü yolu” arayış süreci uzun sürmemiştir, ara formüller aranırken piyasa ekonomilerine geçiş beklendiğinden hızlı gerçekleşmiştir. Öz yönetim reformları kısa sürede piyasaya yönelme ve özelleşme ile yeni sosyal çıkar grupları türetmiştir (Thompson ve Smith, 1992). Böylece kuramcı-

ların tarihe bakıp sosyalist emek sürecinin ipuçlarını arayışları bir kez daha sonuçsuz kalmış olur.

Sosyalist ülkelerdeki emek süreçlerinin “sosyalist” bulunmayışının ötesinde, bu ülkelerde yaşanan çözülmeye doğrudan işçilerin katkısının ve çabasının kanıtlanamayışı da emek süreci kuramcıları açısından belirgin bir araştırma sorunsalı oluşturmuştur. Önce sözü geçen reform süreçlerinin ve emek sürecindeki yeniliklerin işçiler tarafından tümüyle sahiplenilmemiş olduğu saptamasını yaparlar. İşyeri birlikleri örneğinde, işçilerin büyük bir kısmının gönüllülüğe dayalı bu örgütlenmelerde yer almak istemeyişine dikkatleri çekerler. Bambaşka gerekçelerle de olsa işçiler “birliklere” katılmada çekingen davranmışlardır. Bu durum temel olarak işçilerin çalışma koşulları ve ücretler dışındaki boyutlarla ilgilenmiyor oluşları; çekingen karakterde olabildikleri ve son olarak işleri dışındaki (aileleri, farklı örgütlerdeki işleri vb.)yoğun sorumlulukları nedeniyle daha fazla eğitime ve gelişmeye zaman ayıramamaları ile açıklanmaya çalışılır (Hethy, 1986: 669).

Emek süreçlerine yönelik reformlara kayıtsız kalan işçilerin, çözülmeye ve piyasa ekonomisine geçişte de aktif rol almışları ise daha farklı bir değerlendirmeye konu olmuştur. Yine Demokratik Almanya örneğinden çıkarılan bir sonuç, 1989’ dan sonra yaşanan süreçte işçilerin gönülsüzlüğünü, siyasallaşmamış oluşlarıyla açıklamaktadır (Fuller, 1998). Doğu Alman işçilerle yapılan görüşmelerin sonuçları, dağılım sırasında aktif rol almadıklarını ve almak istemediklerini, işyerlerinde partili yöneticilerini desteklediklerini ve parti ve devlet ile organik bağlar taşıyan sendikalarına sahip çıktıklarını göstermektedir. Ancak aynı çalışma bu durumun, işçilerin siyasetten uzaklaştırılmış olmalarından kaynaklandığını ve bunun sorumlusunun da Demokratik Almanya’nın emek süreçlerini örgütlenme biçimi olduğunu öne sürer. İşçiler kendi işleriyle o denli uğraşmaktadırlar ki, siyasete zamanları kalmaz. Bu gerekçeler, öncelikle siyaseti tanımlama biçimiyle kendi içerisinde çelişkiler taşımaktadır. Bunun da ötesinde, bir önceki örnekten hatırlanacağı gibi farklı koşullarda iş dışı yoğunluklar da benzer bir siyasallaşmama gerekçesi olarak kullanılabilir. Bu da gerekçelerin tutarlılığını sorgulamamıza yol açar. Sosyalist örneklerde emek sürecinin olumsuz etkisinin kanıtlanması gerekliliğine öylesine odaklanılmıştır ki aslında olumsuz etki olarak sıralananlar kendisini çürütmektedir. Örneğin,

aynı araştırmacı, emek sürecinin kendilerine tanıdığı karar yetkisinin ve yaratıcı çalışma koşullarının işçilerde bir tür politik tutuculuk yarattığını iddia edecek kadar ileri gider. Bununla da yetinmez, zor ve yoğun çalışma koşullarının yarattığı yorgunluk, verimsizlik, güvensizlik, ilgisizlik ve moralsizliğin de işçileri siyasete ilgisiz kıldığını öne sürer (Fuller, 1998). Burada siyaset ile ilgili olmaktan kastedilen, sosyalist bir ülkenin çözülme sürecinde aktif rol alma ya da almama durumudur ve araştırmanın tümünde ortaya konanlardan, Doğu Almanya'da işçilerin çözülüş sürecinde "siyasallaşmamış" oldukları anlaşılır. Oysa bununla çelişecek biçimde, her iki örnekte de belirginleşen şey, sosyalist olmadığı söylenen emek süreçlerinde işçilerin genel anlamıyla durumlarından beklenildiği ölçüde rahatsız olmayışlarıdır.

Emek süreci tartışmalarının yukarıdaki değerlendirmelerini özetlemek gerekirse, reel sosyalizmdeki örneklerinden derlenerek değerlendirmesi yapılan emek süreci uygulamaları emek süreci kuramcıları açısından "sosyalist" olarak tanımlanamamaktadır. Farklı yaklaşımları ortak noktalarda birleştirdiğimizde, reel sosyalizm örneklerinde kapitalist emek sürecinden tam kopuşun yaşanmamış, dönüşümün sağlanamamış olduğu görüşü hakimdir. Bunun da ötesinde kapitalist sanayileşme modeli uyarlanmış, üstüne üstlük daha kusursuz uygulamaya konulmuş oluşu vurgulanır. Sonuç olarak, kuramcılar sosyalist ülke örneklerinde sosyalist emek sürecini bulamamaktadır. Ancak burada, sözü geçen arayışların, aradıklarını bulmak istemediklerini düşündürecek çelişkili tanımlamalara sahip olduklarını belirtmek gerekir.

II. İşin Sırrı Bütüne Aykırı Parçacıklarda mı?

Emek süreci kuramcıları, reel sosyalizm deneyimlerinde bulamadıkları sosyalist emek sürecini bu kez, kuramsal olarak ve de farklı örnekler üzerinden ampirik olarak tanımlamaya koyulmuşlardır. Özellikle 1990'lı yıllarda kuramcıların sosyalist emek süreci tanımına uyduğunu düşündükleri örnekleri çeşitlendirdikleri gözlenir.

Braverman'ın temel tezlerinden yola çıkarak, alternatif emek süreci tanımı ararında "denetim" in temel çıkış noktası olması gerektiği sonucuna ulaşılmış görünmektedir. Gerek kuramsal açıdan geliştirilen tartışmalarda gerekse somut örneklerle

rin çözümlenmesinde, denetimin karakteri, biçimi ve yöntemleri temel sorunsalı oluşturmaktadır. Bu durumda eğer kapitalist emek sürecinin örgütlenmesinde temel belirleyen sermayenin denetim gereksinimi ise, ortaya çıkarılması gerekenin, emeğin emek süreci üzerindeki denetiminin nasıl kurulacağı olduğu sonucuna varılır. Bu noktadan itibaren tartışmalar emeğin üretim süreci üzerindeki denetimine odaklanmaktadır. Çözüm olarak tanımlanan yaklaşımlardan biri, denetimi sağlamanın etkili yolunun vasıflı emeğe sahip olmaktan geçtiğini söyler (Thompson ve Smith, 1992). Emeğin yüksek vasıflara sahip olmasının, bu vasıflarını sürekli kılabilmesinin ve daha önemlisi “ustalığını” pekiştirmesinin, hedeflenen denetimin sağlamanında önemli adım olacağını belirtir. Bunun ötesinde ise kapitalist emek sürecinde alt edilmesi gerekenin, üretimin antagonist sosyal ilişkileri ve emeğin üretim araçları denetiminden yoksunluğu olduğu ileri sürülür. Vasıflarına tekrardan kavuşturulmuş emeğin, insanı merkeze alacak teknolojilerle örgütlenecek bir üretim süreci içerisinde, karar ve uygulama aşamalarının birleştirildiği ve demokratik karar alma mekanizmalarının kurulduğu bir emek sürecinde gerçek özgürlüğüne kavuşacağı iddia edilir (Thompson ve Smith, 1992).

Ortaya çıkarılmış olan bu çerçeve Braverman'ın (1974) tezleriyle de büyük oranda örtüşmektedir. Ne de olsa *Emek ve Tekelci Sermaye* kitabı, alt başlık olarak, işin değersizleşmesi kavramını kullanmış ve kapitalist emek süreci örgütlenmesinin emeği vasıfsızlaştırıcı yönünü ortaya çıkarmıştır. Vasıfsız emeğin, değersizleşmiş iş süreçlerinin ve dolayısıyla yabancılaşmış işçinin karşısında ise, vasıflı, işinin tüm denetimine sahip zanaatkar tarzı emek tanımlanmaktadır. Kapitalist üretim tarzının gelişme aşamalarında, 18. ve 19. yüzyılda üretim ölçeğinin büyümesine ve makineleşmeye tepki olarak ortaya çıkan sosyalist akımlara göndermeler yapılır. Bunların en gelişkin örneği William Morris'in önderliğinde “Sanatlar ve Zanaatlar Hareketi”dir.⁷ Burada hedeflenen yaratıcı işi geliştirmektir. “İş”, yaşamın merkezindedir bu yüzden de vasıflı olmalıdır, ustalaşmalıdır. Ancak bu sayede emek süreci “insani” ögesine kavuşacaktır, bu da aynı zamanda insanlığın kurtuluşu anlamına gelecektir. Zanaat yaklaşımı, devletin emek sürecinin herhangi bir aşamasına karışmasının karşısındadır, aynı zamanda üretimin bilimsel ve sistematik ilkelerle örgütlenmesine ve büyük ölçekte de karşıdır. Federalist ekonomik ve sosyal ilkelerle düzenle-

71 ‘Sanatlar ve Zanaatlar Hareketi’ John Ruskin (1819-1900) ve William Morris’in (1834-1896) öğretilerinden etkilenmiştir. J.Ruskin bir sanat tarihçisidir. Tutkularından en önemlileri, dürüstlüğü ifade- si, maddiyat ve işçiliktir. İşbölümüne karşıdır, işbölümüyle bölünenin emek değil insanın kendisi olduğunu savunur. 1854 yılında Hıristiyan sosyalist R.D.Maurice’in kurucusu olduğu Çalışan İnsanlar Kolejinde ders vermeye başlar. Yaklaşımının önemli savunucularından biri olacak Morris’e burada ulaşır. William Morris, Ruskin’in kapitalist işbölümüne yönelik eleştirilerinden etkilenerek Sanatlar ve Zanaatlar hareketini kurmuştur. Ortaçağdaki iş örgütlenmesini idealize ederek kullanılan bütün eşyaların küçük üretim koşullarında üretilmesini ve böylelikle sanat eseri ile gündelik eşya ayrımının ortadan kalkmasını öngörmektedir (Özoğlu, 2001).

8 Filistin topraklarında 1910'dan itibaren kurulmaya başlanan kibbutzlar, ana ilke olarak "özgür, üreten ve sınıfsız" kolektifler yaratmayı hedeflemektedir. Ortalama üye sayıları 500'den az olan kibbutzlara üyelik, topluluğun kabulüne bağlıdır. 1997 yılı itibarıyla İsrail'de toplam 123.900 nüfuslu 269 kibbutz bulunmaktadır. Kibbutzlar İsrail hükümetinin mülkiyetindeki topraklarda etkinlik gösterirler. Bir bütün olarak İsrail kapitalizminin üretim ilişkilerine bağlıdır. (Bkz. Warhurst, 1998).

nen, cemaatçi, küçük ölçekli örgütlenmeler tanımlar (Thompson ve Smith, 1992).

Emek sürecinin sosyalist örgütlenme biçimi ve bu örgütlenmeye "sosyalist" karakterini verecek şeyin ne olacağı sorusunun yanıtı böylece emek süreci kuramcılarının kafasında yavaş yavaş belirginleşmektedir. Bir başka yaklaşımda, emeğin "kolektif özyönetiminin" örgütleneceği bir sosyalist emek süreci, reel sosyalizmin devlet denetimli emek sürecinin karşısına çıkarılır (Burawoy, 1985).

Batının ABD ve İngiltere merkezli bu tartışmalarına, 1990'ların sonuna doğru Orta Doğu'dan iki örnekle iki ilginç katkı gelir. İlki, Britanyalı bir araştırmacının İsrail'den *kibbutz*⁸ örnekleriyle tartışmaya katılışı; ikincisi ise, İranlı bir araştırmacının 1979 İran devrimi sırasında ve sonrasında örnekleriyle İran İşçi Konseyleri örneğini gündeme getirmesidir.

İlk örnekte, İskoç araştırmacı Chris Warhurst (1998), 1989-1992 yılları arasındaki dönemde birkaç yıl Geffen isimli bir İsrail kibbutzunda yaşamış ve derinlemesine gözleme ve açık katılımcı mülakatlara dayanan bir araştırma yürütmüştür. Sonuç olarak da kibbutz örneklerinde yaşananların sosyalist emek süreci için doğru örnekler olduğunu ileri sürerek, emek süreci tartışmalarına katılmıştır.

Kibbutz örneğine bakarken araştırmacının temel argümanları, emek süreci tartışmalarının yukarıda aktarılan genel çizgisini izlemektedir. Özetle, Sovyetler Birliği ve tüm Doğu Bloğu ile ortaya çıkan süreçlerin, sosyalist bir emek sürecinin kurulmasını sağlayamamış olduğunu, bu ülkelerin kapitalist emek süreçlerinin küçük farklarla yeniden tanımlanmasının ötesine geçememiş olduklarını düşünmektedir. Bu nedenle, sosyalist bir emek sürecinin kuramsal bütünlüğüne ve uygulamada kurgulanmasına ulaşabilmek için, öncelikle üretimin yönetiminde denetim mekanizmalarının ortadan kaldırılması gerektiğini savunur. Sosyalist bir emek süreci, yönetim otoritesi olmayan, işçilerin ezilmediği ve sömürülmediği bir süreç olmalıdır. Warhurst buna da ne kapitalizmde ne de sosyalist ülkelerde ulaşılmış olduğunu düşünmektedir (Warhurst, 1998).

Yazar, emek süreci tartışmalarının bazı açılardan eksik bıraktığı düşünülen noktalara dikkat çeker. Literatürde emek süreci tartışmalarına "öznelğin" sokuluşunu ve bunun etrafında geliştirilen bireysel aidiyetler tartışmasını bir kez daha vurgular (Spencer, 2000). Böylelikle, tanımlanmaya çalışılan "alter-

natif” emek sürecinde artık kolektif kurtuluşun değil, bireyselliğin, sınıf aidiyetinin değil farklı aidiyetlerin üzerinden ilerleneceğini ilan eder (Warhurst, 1998).

Geffen, temel ekonomik etkinliğini sanayinin oluşturduğu 288 üyeli bir kolektiftir. 17 ayrı işkolunda üretim yapılan bu kibbutzda, araştırma petro-kimya sektöründeki bir fabrikada yürütülmüştür. Geffen’de tüm ekonomik kararlar, üyelerin tümünden oluşan genel kurulun altında oluşturulan komitelerce alınmaktadır. İşletmeler düzeyine gelince, yalnızca eşgüdüm ile görevlendirilmiş üst ve ara kademe yöneticiler ile düzenli aralıklarla toplanan işçilerin oluşturduğu karar alma süreçleri tanımlanmıştır. Ancak işletme düzeyinde yapılan işçi toplantılarında alınan bu kararlar fabrikaya ilişkin genel konular ve çalışma koşulları ile sınırlandırılmıştır. Bunlar dışında işletmeye ait yatırım ve büyüme, üretim, işgücünün dağılımı, genel müdürün seçimi, mesleki eğitim için aday belirlenmesi gibi konular, kibbutz genel kurulunda karara bağlanmaktadır. Bu konularda işçiler tartışma yürütmekte ancak karar alamamaktadır. İşletmede üretim sürecine ilişkin tanımlanmış bir disiplin ve denetim mekanizması yoktur, örneğin kibbutz genel kurulunca planlanan ve zaman kısıtı olan bir üretim aşaması, hattaki işçinin o gün sinemaya gidecek olmasıyla aksayabilmektedir. Her işçi kendi iş tanımını ve çalışma süreçlerini kendisi keşfetmektedir. Bunun için işçilerin kendi aralarında tartışıp en uygun yola karar vermeleri, rastlanan bir uygulamadır. Bu anlamda da işçiler kendi karar yetkilerini ve sorumluluklarını kullanmaktadır. Öyle ki, işletme genel müdürü dahi tanımlı bir iş akış şeması ve işbölümü bilgisine sahip değildir. Tüm bunlardan çıkarsanabileceği gibi, işletmede tanımlanmış mesai saatleri bulunmamaktadır.

Emek süreci tartışmaları açısından merkezi tartışmayı oluşturan denetim süreçlerine gelince, kibbutz örneklerinde bireysel itaat ve sosyal denetim kavramları dikkati çekmektedir. Birbiriyle bağlantılı bu iki süreç, kibbutzun değerler sistemi ile sağlanmaktadır. İşçiler çalışma yerlerini seçerken öncelikle birlikte çalışacakları grubun onayını almak zorundadır. Grup, genel kamuoyunun belirlediği normlar uyarınca yeni geleni kabul ya da reddeder. İşçilerin çalışma grupları içerisinde denetimi de benzer yöntemlerle olmaktadır. Uyumsuzluğu gözlenen üye, sosyal izolasyon, “fısıltı gazetesi” gibi yöntemlerle gruptan ve işinden uzaklaştırılır. Başka bir yere transfer edilen

bu işçilerin yeni yerlerinde de uyumsuz damgasını beraberlerinde taşıyacaklarını tahmin etmek zor değildir. Bu uygulamaların, genele uyum sağlayamayanların kibbutzu terk etmek zorunda kalmalarına kadar gittiği gözlenmiştir. Ancak bu durumun “ayırılma özgürlüğü” kapsamında değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir.

Araştırma, kibbutz örneğini değerlendirirken, önceliği “denetim” ilişkilerine verir. Ulaşılan sonuç; yönetim denetiminden uzak, iş tanımlarının, yönlendirme, izleme, değerlendirme, raporlama gibi etkinliklerin olmadığı bu örnekte sosyalist emek sürecinin kurulmuş olduğudur. Warhurst, kolektif denetim biçiminin uygulandığı bu örneklerin, Taylorizmin antitezini oluşturduğunu, bu nedenle de kapitalist emek sürecine alternatif olabileceklerini öne sürer (Warhurst, 1998).

Sosyalist emek süreçlerine örnek gösteren bir diğer çalışma, İranlı bir araştırmacının, 1979 devrimi sırasında İran'daki işçi konseyleri değerlendirmesidir (Yaghmaian, 1994). Bu örneğin emek süreci kuramı açısından özgün yanı, literatürün temel kavramlarının dışında bir tartışma yürütmesidir. Her ne kadar sosyalist emek süreci kavramı üzerinden geliştirilmiş olsa da Yaghmaian'ın makalesi asıl olarak Leninizm karşıtı siyasal bir metindir. Literatür ile ortaklaştığı noktalar ise, bundan önce ele alınan çalışmalardaki vurgulardır. Yani, Sovyet deneyiminin sosyalist emek sürecini kuramamış oluşu ve bundaki temel sorunun da işçi denetiminin eksikliği olmasıdır. Çalışma bir adım daha ileri giderek, Sovyet sosyalizminin, aslında sosyalizm dahi olmadığını ve emek süreci açısından ortada sadece “sermaye sınıfı olmayan ancak diğer tüm özellikleri var olan bir kapitalist emek süreci” bulunduğunu öne sürer (Yaghmaian, 1994:68). Yazara göre Marksist düşüncenin temelinde özgürleşme yatmaktadır, bu da ancak emeğin öz kurtuluşu ile olanaklıdır. Kurtuluş için işçi sınıfının kendi deneyimi, kendi inisiyatifi ve kendi yaratıcılığı gereklidir; kısacası yazar, Leninist öncülük kuramının karşısındadır. Emek sürecine gelince, temel sorun yabancılaşmadır ve ancak emeğin özyönetiminin sağlanması ve özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasıyla bunun üstesinden gelinebilir. Buna karşın Yaghmaian'a göre, Leninizmde özyönetimin yerini disiplinin alışı ile, üretim noktasında hiyerarşik bir model kurulmuştur.

Yazar makalede üç temel örnek üzerinde durmaktadır: Paris Komünü, Ekim Devrimi İşçi Konseyleri ve 1979 İran Dev-

rimi sürecindeki İşçi Konseyleri. İran örneğinde, sosyalist emek süreci değerlendirilmesi yapılmasına karşın, konseylerin nasıl bir emek süreci örgütlenmesi kurduğu aktarılmamakta, yalnız siyasal süreçler değerlendirilmektedir. Buna göre de İran'da 1979 sürecinde, sermayedarları yurtdışına kaçmak zorunda kalan fabrikalarda yönetimi ele geçiren işçi konseylerinin mücadelesi aktarılır. Konseyler yönetimini aldıkları fabrikalarda, üretimde, dağıtımda, fiyatlandırmada ve aynı zamanda yönetimde, güvenlik ve düzende karar yetkisi olan komiteler kurmuştur. Böylece sermayeye ve sermaye düzenine birer tehdit oluşturmuşlar, üretim noktalarında da kapitalist işbölümüne engel olmuşlardır. Yazarın birer özyönetim ve sosyalist emek süreci örneği olarak değerlendirdiği bu konsey hareketinin dramatik sonu makalede küçük bir dipnot olarak belirtilmiştir. Dipnotta aktarılan sonuçtan öğrendiğimiz kadarıyla, konseyler sermaye tarafından yenilgiye uğratılmış, kurulan yeni hükümet konseylere saldırmış, liderler tutuklanmış ve işkence görmüştür. Bu fiziki engellemelerin yanı sıra, pazar ilişkileri yoluyla konseylerin bulunduğu fabrikaların etkinlikleri engellenmiştir (Yaghmain, 1994).

İran örneğiyle vurgulanmak istenen işçilerin kurtuluşlarının öz iradeleri ve öz yönetim mekanizmaları ile olanaklı olduğudur. Böylece bir kez daha emek süreci tartışmaları açısından “denetim” vurgulanmış, neredeyse temel belirleyen olarak karşımıza çıkmıştır. Doğrudan emek süreci üzerindeki denetim açısından örnek oluşturmamakla birlikte, Yaghmain'in makalesi emek süreci tartışmaları literatürünü tamamlayıcı nitelikte kabul edilebilir.

III. Sonuç: Doğru Adreslerde Yanlış Sorular

Emek süreci kuramının, kapitalist üretimi çözümlerken ve sonrasında sosyalist emek sürecinin kurgusuna ulaşmaya çalışırken ortaya koyduğu tabloda birden fazla sorunlu alan tanımlanabilir. Öncelikle kuramsal olarak ele almak gerekirse, emek süreci kuramcılarının, kavramsal olarak benimsedikleri Marksist literatüre, kuramsal bütünlük ve çözümleme araçları açısından sadık kalmadıkları söylenebilir. Marksist ekonomi politik, emek sürecini kapitalist üretim içinde, *artı değer* süreciyle bir arada değerlendirir ve sömürü ilişkilerinin yani yaratılan artı değere el koymanın kaynağının bu üretim sürecinde

yattığını kabul eder. Emek süreci kuramcılarının Marksist ekonomi politik ile ayrıştığı iki temel nokta “emek değer kuramı” ve “kâr oranlarının düşme eğilimi kuralı” olmuştur (Rowlinson ve Hassard, 2001). Emek süreci açısından bu iki temel tezin anlamı şudur; emek değer kuramı, işçilerin doğrudan kapitalist işletmedeki süreçte sömürüldüğünü söylerken, kâr oranlarının düşme eğilimi kuralı da kapitalist ekonomilerde bunalımların kaçınılmaz olarak yineleneyeceği öngörüsüne dayanır.

Kapitalist üretimin temel itkisinin yaratılan artı değere el koyma olduğu düşünülürse, “denetim” boyutunun da yalnızca yönetsel bir stratejinin ötesinde oluşu, sömürü açısından önemi ortaya çıkar (Cohen, 1987:40).

Emek süreci yaklaşımlarını, kapitalist üretim sürecinin açıklanmasında her boyutu kapsayan bir ana kuram olarak değil, “iş”i ve değişimi açıklamakta kullanılacak bir çözümleme aracı olarak kabul etmek gerekmektedir (Ansal, 1986:157). Kuramsal çerçeve açısından iki temel argüman oluşturulabilir. Birincisi, emek sürecinin, kapitalist üretim ilişkilerinin merkezinde, artı değer üretimiyle birlikte yer aldığıdır. Yani emek süreci hem merkezi hem de siyasal bir süreçtir. İkinci nokta da, üretim sürecinin ve emek sürecinin temel dinamiklerinin denetimden çok sömürü eksenli oluşudur (Cohen, 1987:40).

Emek süreci kuramcıları ise, emek değer kuramını çözümlemelerine katmadan, emek sürecinin önemini “artığın” (*artık değer*in değil) üretildiği yer olarak açıklamaktadır. Bunun bir sonucu sömürüyü üretim sürecindeki artığa el koyma ile değil, sermayedarın ve işçilerin pazardaki eşitsiz ilişkilerinde tanımlamaktır. Başka bir sonuç ise, çözümlemelerde bir üretim tarzı olarak kapitalizmin hareket yasalarının göz ardı edilmesidir. Yani tek bir emek süreci kabul edilmemekte, sermayenin birikim mantığıyla emek sürecindeki değişim arasında ancak dolaşlı ve sürekli değişen ilişkiler tanımlanmaktadır. Oysa emek değer kuramı, sınıf yapısı, sınıflar mücadelesi ve kâr arasındaki bağlantıyı kurmada ve bu sayede emek sürecinin kapitalist gelişmeyle ilişkilendirilmesinde kritik önem taşımaktadır (Rowlinson ve Hassard, 2001).

Emek süreci kuramı ise kapitalist emek sürecinin dinamiklerini ortaya çıkarmak yerine, emek denetim stratejilerine ilişkin karmaşık tipolojiler yaratmakla uğraşmaktadır. “Yönetim” odaklı bir bakışla, sermaye birikimi mantığı ile değil, yönetim stratejileri üzerinden açıklanan emek süreçlerine ulaşılır (Row-

linson ve Hassard, 2001; Cohen, 1987). Bu temel ayrışma sonrasında kendi içerisinde de farklılaşmakla birlikte, emek süreci tartışmaları literatürü, Marksist ekonomi politik dışı kabul edilebilecek bir çözümlene çerçevesiyle derinleşmektedir. Emek sürecini belirleyenin kâr güdüsü değil, güç ve iktidar ilişkileri olduğu saptaması yapılıdır. Bazı kuramcılar açısından artık, kolektif süreçler değil, “özne”nin vurgusuyla açıklanan aidiyet ilişkileri belirleyicidir (Spencer, 2000).

Emek süreci kuramının Marksizmden kopuşu yalnızca çözümlene odağında kayma yaratmakla kalmamakta, aynı zamanda politik anlamda farklılaşan sonuçlara da işaret etmektedir. Literatürde ısrarla vurgulanan, kapitalist emek süreci içerisinde işçilerin direniş geliştirme potansiyeline yapılan vurgu en başta örgütlü işçi hareketlerini dışlamakta, devrimci değil, reformcu bir yaklaşımı işaret etmektedir (Rowlinson ve Hassard, 2001; Cohen, 1987). Tartışmaların odağının sömürden denetime kaymış oluşu doğaldır ki politik çıkarsamaların da *sömürü* karşıtlığından *denetim* karşıtlığına yönelmesini getirmektedir.

Bu politik sonuçların daha çok kapitalist emek sürecinin ortadan kaldırılması ya da iyileştirilmesi *mücadelesine* ilişkin olduğunun altını çizmek gerekir. Yukarıda özetlendiği şekliyle daha kurgulanması aşamasında temel bir kayma yaşayan emek süreci kuramının kapitalist emek sürecinin alternatifinin *kuruluşu* ve *somut deneyimi* üzerine de sorunlu yaklaşımlar geliştiriyor oluşu bu anlamda netlik kazanır. Emek süreci kuramcılarının reel sosyalizm örneklerinde bulamadıkları sosyalist emek süreci çözümlenmeleri ile kapitalist bütünün parçacıkları olarak tanımladıkları sosyalist örneklerin bu temel kurgudan paylarını aldıkları ortadadır.

Reel sosyalizm örneklerini değerlendirirken emek süreci kuramcıları, kapitalist üretim tarzının bütünsel dinamikleri ve sömürü ilişkilerinin belirleyiciliğini bir yana bırakarak, üretim noktasında gerçekleşen “denetim” ilişkilerinde kapitalist karakteri belirlemektedirler. Bu noktada yakaladıkları bu yönetim odaklı kapitalist karakter her nasılsa sosyalist örneklerde de karşılıklarına çıkar ve böylece sosyalist emek süreci denetim ilişkilerinden arınmadan sosyalist kabul edilemez duruma gelir. Benzeri bir şekilde artı değere el koyma ve bu ilişkiyi denetleme güdüsünün yani aslında kapitalizmin kâr güdüsünün, “değer-siz” artık üretimi ve bu artığın denetimi olarak tanım-

9| Sovyetler Birliği tarihi her aşamasında farklı stratejiler ve farklı biçimlerle tanımlanan üretim örgütlenmeleri örnekleriyle doludur. Devrimin hemen ardından ülkenin sanayileşme hedefini merkeze alan elektrifikasyon= sosyalizm formülünden, “teknoloji her şeyi çözer” sloganına buradan sosyalist kuruluş döneminin bu kez “kadrolar her şeyi çözer” vurgusuna sürekli değişen ve gelişen bir üretim örgütlenmesi kavrayışı hakim olmuştur. Ayrıntılı okumalara kaynaklık edecek metinler için (bkz. Carr, 1998; Küçük, 1975, 1985).

10| Bu örneğin derinleştirilmesi bizi bir başka tartışmalı alana, sosyalist demokrasi ve işçi denetimi tartışmalarına götürecektir. Metinde diğer başka bazı başlıklarda olduğu gibi, bu alandaki tartışmalar da bilinçli olarak dışarıda bırakılacaktır. Bu alan için (bkz. Siriani, 1990; Briton, M 1990).

lanması sosyalist emek süreci arayışının yönünü saptırır. Sosyalist üretimde ortaya çıkan artığın, sömürü ilişkilerinden bağımsız olması, toplumsal faydaya dönük olması bir şey değiştirmez hale gelmiştir. İşletme düzeyinde bakıldığında, disiplinli ve örgütlü bir “artık denetimi” görülmekte, bu da geliştirdikleri sosyalist karakter tanımına denk düşmemektedir. Reel sosyalizm örneklerinin değerlendirilmesi açısından emek süreci kuramcılarının yanlıya düşmelerine neden olan diğer noktalar da, çözümlene araçlarının bütünsellikten ve daha önemlisi tarihsellikten yoksun kalmasıdır. Özellikle Sovyetler Birliği’nde yaşanan sosyalist devrim ve sosyalist kuruluş süreçlerinin, daha sonra reform dönemi ve çözülme dinamiklerinin yetmiş küsur yıllık tarihi, içerisinde çok çeşitli örnekler barındıran devasa bir sosyalist emek süreci çözümlene alanı oluşturmaktadır.⁹ Bu önemli tarihsel deneyimin her bir aşamasının bütünsel bir değerlendirmeye emek süreci kuramı açısından çok zengin tartışma başlıkları sunacağı açıktır, ancak varolan emek süreci yaklaşımının Sovyetler Birliği örneğini karşıya alan yapısı bu fırsatı baştan reddetmektedir.

Bütünsellik sorunu, sosyalist emek süreci örnekleri olarak sunulan yapılarda bir kez daha karşımıza çıkmaktadır. Kapitalist sistem içerisinde tanımlanan, “kurtarılmış” vasıflı emek adacıkları ile bütün eşitsiz ilişkileriyle ortada duran İsrail kapitalizmine doğrudan bağımlı “gerçek sosyalist” kibbutz örnekleri, bütününe uymayan parçacıklar olarak sunulmaktadır. Bu parçaların bütünleri olmadan nasıl var olabilecekleri sorusu ise yanıtız kalmaktadır. Kibbutz örnekleri bir kapitalist bütünün parçalarıysa, sosyalist emek sürecine örnek oluşturabilirler mi?

İran örneğinde ise daha farklı bir durum söz konusudur. Bu örnekte tartışılan doğrudan sosyalist emek sürecinin örgütlenme dinamiklerinden çok, farklı sosyalist ideoloji ve devrimci mücadele anlayışlarının ortaya çıkarılmasıdır. İran işçi konseyleri örneğinin kendi konjonktürü içerisinde değerlendirilmesi gerekir. Burada, İran’da gerçekleştirilenin sosyalist emek süreci örgütlenmesi örneğinden çok, dramatik sonuçlanan bir işçi sınıfı mücadelesinin aktarımı olarak değerlendirilmesi gerektiği söylenmekle yetinilecektir.¹⁰

Tüm bu değerlendirmelerin ışığında çalışmanın başlangıcındaki sorulara geri dönmek anlamlı olur. Öncelikle, üretimin kapitalist örgütlenmesinin yani kapitalist emek sürecini karşısına çıkarılacak olanın sosyalist emek süreci olduğu konusun-

da netleşmek gerekir. Bunun için ise kapitalist sistemin bir bütün olarak ortadan kaldırılması ve yine bütünlüklü yeni bir sistem olarak sosyalizmin kurulabilmesi gerekir. Emek süreci özeline gelindiğinde, ancak sömürü ilişkilerinin sonlandırıldığı ve üretimde özel mülkiyetin ortadan kaldırıldığı bir üretim biçiminde sosyalist emek sürecinden bahsedilebileceği söylenebilir. Yani sosyalist emek süreci, ancak sosyalizmin üretim örgütlenmelerinde gerçekleşebilir. Üretim süreci, kapitalist olmayan yani sosyalist karakterini böylelikle kazanacaktır. Ancak sosyalist emek sürecinin tanımlanması bununla da bitirilmemelidir. Somut uygulamalar olarak, sosyalist bir sistemde üretimin nasıl planlanacağı ve örgütleneceği kritik önem taşıyacak başlıklar olacaktır. Bunun için, aynı zamanda hem bütünü gözetecek hem de üretim noktasını ayrıntılı çözümlenecek öngörülere gerek olacaktır. Geleceğin sosyalist üretimini kurgulamak ve emek süreçlerini tanımlamak için elimizde değerlendirilebilecek son derece zengin örnekler bulunmaktadır. Gerek sosyalist mücadele gerekse sosyalist kuruluş aşamalarının, üretim noktasına odaklanacak kuramsal çalışmalara gereksinimi vardır. Bu çalışmaların geliştirilebilmesinin yolu ise, doğru soruları ve doğru adresleri ortaya koyabilmek olacaktır. ■

Kaynakça

- Ansal, H. (1986) "Teknolojinin Tarafıllığı ve Üretim İlişkileri" *11. Tez*, 1.
- Braverman, H. (1974) *Labor and Monopoly Capital*, New York: Monthly Review Press.
- Brighton Labour Process Group (1977) "The Capitalist Labour Process" *Capital and Class*, 1, 3-26.
- Briton, M. (1990) *Bolşevikler ve İşçi Denetimi (1971'den 1921'e Devlet ve Karşı Devrim)*, çev. N. Erdoğan, İstanbul: Ayrıntı.
- Burawoy, M. (1978) "Toward a Marxist Theory of the Labour Process: Braverman and Beyond", *Politics and Society* 8 (3-4), 247-312.
- Burawoy, M. (1979) *Manufacturing Consent: Changes in the Labour Process under Monopoly Capitalism*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Burawoy, M. (1985) *The Politics of Production*, Londra: Verso.
- Burawoy, M. ve Lukacs, J (1989) "What is Socialist about Socialist Production? Autonomy and Control in a Hungarian Steel Mill", Wood, S (der), *The Transformation of Work: Skill, Flexibility and the Labour Process* içinde, London: Unwin Hyman.
- Burawoy, M. ve Lukacs, J (1992) *The Radiant Past*, Chicago: University of Chicago Press.
- Carr, E. H. (1998) *Bolşevik Devrimi 2*, çev. O. Suda, İstanbul: Metis.
- Cohen, S. (1987) "A labour process to nowhere?" *New Left Review*, 165, 34-52.
- Friedman, A. (1977) *Industry and Labor* Londra: Macmillan.
- Fuller, L. (1998) "The Socialist Labour process, the Working Class and Revolution in the German Democratic Republic", *Europe-Asia Studies*, 50(3), 469-492.
- Jaros, S. (2001) "The Labor Process Theory" *International Studies of Management & Organisation* 30(4) Winter 2000-2001.
- Knights D. Willmott H. (der). (1990) *Labor Process Theory*, Londra: Macmillan.

- Kornai, J. (1980) *The Economics of Shortage* Amsterdam: North-Holland.
- Küçük, Y. (1975) *Endüstrileşme Sürecinin Temel Sorunları: Sovyet Deneyimi 1925-1940*, İstanbul: Bilim.
- Küçük, Y. (1985) *Planlama Kalkınma ve Türkiye*, İstanbul: Tekin.
- Lenin (1965) "The Immediate Tasks of the Soviet Government" CW27,1918, Moscow: Progress Pub..
- Little, C. (1990) "The Labour Process Debate: A Theoretical Review 1974-1988" Knights D. ve Willmott H. (der), *Labor Process Theory*.. içinde, Londra: Macmillan.
- Marx K.(1976) *Capital, Volume I*, Harmondsworth: Penguin Classics.
- Marx, K. (1979) *Grundrisse: Ekonomi Politğin Eleştirisi için Ön Çalışma*, çev. S. Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayıncılık.
- Marx K.(1993) *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, çev: S.Belli, Ankara:Sol Yayınları.
- Nove, A. (1991) *Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı* çev. Akinhay,O. İstanbul: Belge Yayınları.
- Öngen, T. (1993) "Teknoloji ve Emek: Bir Öncü Çalışma" *Toplum ve Bilim*, 56-61, 182-188.
- Özoğlu, B. (2001) *Teknik İlerleme ve Emek Süreçleri: Ağaç Mobilya İmalatı Alt Sektörü*. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara.
- Rowlinson, M. ve Hassard J.(2001) "Marxist Political Economy, Revolutionary Politics and Labour Process Theory" *International Studies of Management & Organisation* 30(4) Winter 2000-2001 85-111.
- Smith, C. ve Thompson, P. (1998) "Re-Evaluating the Labour Process Debate" *Economic and Industrial Democracy* 19, 551-577.
- Siriani, C. (1990) *İşçi Denetimi ve Sosyalist Demokrasi: Sovyet Deneyimi*, çev. K. Başoğlu, İstanbul: Belge.
- Spencer, D (2000) "Braverman and the Contribution of Labour Process Analysis to the Critique of Capitalist Production- Twenty- Five Years On" *Work Employment and Society* 14(2), 223-243.
- Thompson, P. (1989) *The Nature of Work: An Introduction to Debates on The Labour Process*, Londra: MacMillan.
- Thompson, P. ve Smith, C. (1992) "Socialism and the Labour Process in Theory and Practice". Thompson P. ve Smith C. (der) *Labour in Transition: The Labour Process in Eastern Europe and China* içinde, London: Routledge.
- Thompson, P. and Warhurst C. (1998) *Workplaces of the Future*, Londra: Macmillan.
- Warhurst, C. (1998) "Recognizing the Possible: The organisation and Control of a Socialist Labour Process" *Administrative Science Quarterly*, 43(2), 470-497.
- Wood S. (der.) (1989) *The Transformation of Work* Londra: Unwin Hyman.
- Yaghmaian, B. (1994) "Socialist Labour Process Revisited" *Review of Radical Political Economics*, 26(2), 67-92.
- Zimbalist, A. (der.) (1979) *Case Studies on the Labour Process*, Londra: Monthly Review Press.